

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ СУБ'ЄКТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

У статті представлений генезис проблематики суб'єктності у психолого-педагогічних дослідженнях. Обґрунтовано вибір ціннісно-синергетичного підходу як методологічної основи дослідження проблеми становлення суб'єктності. Обговорюються основні точки зору на структуру суб'єктності вчителя, виділені цінності, які визначають варіанти становлення суб'єктності майбутніх учителів.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, ціннісно-синергетична концепція, суб'єктно орієнтовані освітні ситуації.

Сучасна ситуація цивілізаційного розвитку призводить до необхідності переоцінки ролі людини в соціумі. Розвиток людини як суб'єкта діяльності є метою сучасної освіти. Сформуванню цієї властивості в учнів здатний педагог, який сам володіє суб'єктністю. Суб'єктність педагога як професійна якість, що забезпечує можливість виконання професійної діяльності на високому рівні, стає сьогодні об'єктом державної політики, що виражає соціальне замовлення на підготовку сучасного конкурентоспроможного вчителя, все це активно сприяє реалізації освітніх проектів національного масштабу.

Термін "суб'єктність" у явній або неявній формі присутній в основних концепціях вітчизняної психології та педагогіки, що звернені до вивчення людини як суб'єкта діяльності. Загальною тенденцією, яка прослідковується у роботах вітчизняних дослідників, є уявлення про те, що саме особистість виступає носієм специфічних властивостей суб'єкта. Суб'єктність виникає на певному рівні розвитку особистості і являє собою її нову системну якість, яка визначає специфіку життєдіяльності людини. Ідея суб'єктності особистості представлена в роботах С.Л. Рубінштейна, А.В. Брушлинського, Б.Г. Ананьєва, А.Г. Асмолова, В.А. Петровського, В.А. Татенко, Б.С. Братуся, В.І. Слободчікова та ін.

С.Л. Рубінштейн вказує, що суб'єктність проявляється не стільки в пізнавальному і діяльнісному відношенні до світу, скільки у відношенні до інших людей. Особистісні властивості відображають позицію людини в суспільстві і ступінь залученості її до світу людської культури. Вихід особистості з рівня "Я – суспільство" на рівень "Я – Ти", здатність будувати відносини з Іншим припускає якісно новий рівень розвитку людини як особистості, а саме – її суб'єктності [11].

Суб'єктні властивості Б.Г. Ананьєв аналізує переважно для зовнішнього світу, хоча і припускає зміни людиною самої себе в процесі її практичної діяльності, але швидше з метою посилення спрямованого впливу на зовнішній світ, ніж для зміни себе під впливом діяльності [3, с. 247].

Ряд авторів вважають, що в суб'єктності домінуючим виявляється ставлення до інших людей. "Ставлення до іншої людини, до людей складає основну людського життя, її серцевину. "Серце" людини все виткане з її людських відносин до інших людей; те, чого вона варта, цілком визначається тим, до яких людських відносин людина прагне, які відносини до людей, до іншої людини вона здатна встановлювати" [12, с. 262-263]. Суб'єктність не можна розуміти виключно як внутрішню (інтенціональну) характеристику особистості. Людина не може бути єдиним джерелом розвитку своєї суб'єктності.

Як відзначає Л.І. Анциферова, відносини особистості реципрокні. Людина не тільки сама "належить", але і фокусує на собі ставлення інших людей. Реципрокність відносин заявлена в понятті "відображена суб'єктність", під якою розуміється ідеальна представленість однієї людини в іншій.

Суб'єктність як відношення – інтегративна властивість, що вбирає в себе компоненти різних структур організації особистості та рівнів психічного. У кожний конкретний момент часу життя людини суб'єктність вбирає в себе "досягнення" розвитку самосвідомості, мотиваційно-змістовних

та ціннісної сфер. У першу чергу суб'єктність сама є основою, на якій "виростають", наприклад, професійні здібності, професійний саморозвиток.

Зв'язок суб'єктності з мотиваційно-змістовною сферою особистості можна виявити в роботах, виконаних у руслі теорії діяльності.

У теорії діяльності О.М. Леонтьєва особистість перебуває ніби всередині діяльності і представлена як її внутрішній, в першу чергу мотиваційний активатор і регулятор. Суб'єктність тісно пов'язана з мотивацією: потребами, установками, емоціями, цілями, мотивами. "Дійсний шлях дослідження особистості полягає у вивченні тих трансформацій суб'єкта, які створюються саморух його діяльності в системі суспільних відносин" [6, с.180-181].

У дослідженнях А.Г. Асмолова суб'єктність розглядається як одна із системних характеристик діяльності, яка розкриває внутрішній план останньої. Вищою формою суб'єктності А.Г. Асмолов вважає особистісний сенс, що надавала людина подіям. Якщо людина ставиться до себе як до суб'єкта власної професійної діяльності, то виконання цієї діяльності приймає у неї характер розв'язання задачі та переноситься на особистісний зміст. Відзначимо, що в педагогічному плані важлива не тільки включеність людини в діяльність, а й ціннісний аспект цієї діяльності.

Розглядаючи проблему суб'єкта психічної активності, В.А. Татенко виділяє основні мотиваційно-операційні механізми суб'єктності:

- цілепокладання власного розвитку і себе як регулятора цього процесу;
- вибір, знаходження, продукування психологічних засобів для досягнення поставленої мети;
- прийняття рішень для максимального досягнення поставленої мети за будь-яких можливих умовах;
- виконання прийнятих рішень;
- оцінка результатів і аналіз причин досягнутого ступеня успішності;

– накопичення індивідуального досвіду, фіксація результатів і способів розвитку своєї психіки та власних суб'єктних якостей [15].

При цьому, незважаючи на можливі збої в розвитку даних механізмів, здатність до самосвідомості та саморозвитку залишаються показниками суб'єктності.

У теорії самопричинності особистості, що розвивається В.А. Петровським, яка визначається тим, що характеристикою особистості є суб'єктність – що визначає себе як причинність індивіда в його взаєминах зі світом. "Бути особистістю, – пише В.А. Петровський, – означає бути суб'єктом власної життєдіяльності, будувати свої вітальні (у широкому сенсі) контакти зі світом. Бути особистістю – означає бути суб'єктом предметної діяльності. Бути особистістю – це бути суб'єктом спілкування. Нарешті, бути особистістю – означає бути суб'єктом діяльності самосвідомості" [9, с. 8-11].

Представлені варіанти трактування досліджуваного феномена не є такими, що суперечать один одному, вони лише виражають різні аспекти суб'єктності. Суб'єктність характеризує людину, здатну до вибору типу діяльності, конкретної ролі для себе серед інших, до вироблення власних цілей і засобів їх досягнення. Суб'єкт найчастіше є носієм інноваційних ідей.

Завдання педагогічного дослідження суб'єктності полягає не в констатуючому описі наявного буття людини та особливостей прояву її суб'єктних якостей. Воно передбачає оцінку реального буття особистості з позицій ідеальних уявлень про нього, тобто ціннісних відносин, аксиологічного імперативу. Конструктивна оцінка невідповідності реального стану життя ідеальному уявленню про нього (реального і ідеального "образів Я") створює суперечність, що є рушійною силою становлення суб'єктності. Це один з провідних варіантів розуміння суб'єктності не як даності певного тимчасового етапу життя людини, а як динамічної, процесуальної освіти, що має свої причини та наслідки.

Особливе місце в психолого-педагогічних дослідженнях займає питання про суб'єктність педагога. Педагог як суб'єкт, що здатний

перетворювати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення, оцінювати способи діяльності, передбачати результати, вносити нововведення. Суб'єктність педагога визначає його самоосвіта, саморозвиток і креативність.

У дослідженнях Л. Абдаліної та І. Бережної суб'єктність педагога розуміється як активність, спрямована на самопізнання, самовизначення та саморозвиток. Найважливішою характеристикою суб'єктності є її процесуальність, нескінченність і відкритість, що підкреслює динамічний характер професіоналізму, тому що не можна стати професіоналом раз і назавжди. Суб'єктну позицію розглядають як комплексну характеристику психологічних аспектів діяльності особистості, відповідно до її здібностей, станів, ставленням її до завдань, з одного боку, з її стратегією і тактикою – з іншого, об'єктивною динамікою діяльності – з третьої. Суб'єктність як вищий рівень розвитку особистості сприяє здійсненню природного стану людського потенціалу – реалізованості [1].

З позиції М.М. Азарко, педагог як елемент у системі професійної діяльності стає носієм суб'єктних якостей, так як він: усвідомлює сенс і цілі освітньої діяльності в сучасній школі; має власну суб'єктну позицію; наділений баченням індивідуальних здібностей учнів та умінням вибудовувати навчання у відповідності з цими здібностями; вміє організувати процес якісних освітніх змін учня; здатний до особистісного творчого зростання та рефлексивної діяльності [2].

Специфіка суб'єктності педагога, на думку О.М. Волкової [4], полягає в тому, що вчитель відноситься не тільки до себе як до суб'єкта власної діяльності, а й до учнів як до суб'єктів їх власної діяльності. Структуру суб'єктності педагога утворюють такі компоненти: свідомо творча активність, здатність до рефлексії, усвідомлення власної унікальності, розуміння та прийняття іншого. Зміна змісту хоча б в одному з цих компонентів не дозволяє говорити про суб'єктність педагога. Він може бути суб'єктом будь-якої іншої діяльності, але не педагогічної.

З точки зору Т.О. Смолевой, суб'єктна позиція педагога виявляється в здатності бути стратегом у професійній діяльності і виражається в індивідуальному стилі педагогічної діяльності. Прагнення до прояву педагогами суб'єктної позиції сприяє значному підвищенню професійної майстерності та культури. Суб'єктна позиція сучасного педагога виражається в таких аспектах: світоглядному (ставленні до людини, до світу в цілому); дидактичному (знання різноманітних концепцій навчання і виховання); методичному (вміння вибирати ефективні технологічні прийоми навчання і виховання); дослідному (володіння навичками дослідно-експериментальної діяльності) [14].

Оскільки педагогічна професійна освіта є найважливішим етапом розвитку особистості майбутнього фахівця, в процесі отримання професійної педагогічної освіти відбувається розвиток не тільки інтелектуальної сфери студента, а й перетворення його внутрішнього світу.

Становлення суб'єктності майбутнього педагога в освітньому просторі "педагогічний університет" ми розглядаємо, спираючись на ціннісно-синергетичний підхід (А.А. Ворожбітова, В.В. Маткін, Т.А. Вільхова). У побудові дослідження ми виходили з того, що методологічно значущими для розробки проблеми становлення суб'єктності майбутніх педагогів, з одного боку, є положення педагогічної інтерпретації синергетичного підходу:

- система (особистості, освіти, суб'єктності) сама формує свій кордон;
- розвиток особистісної системи відбувається не однолінійно, нерівноважно, а альтернативно і хаотично;
- концепції самоорганізації відкривають новий вимір в управлінні стихійними процесами становлення та саморозвитку, вносячи в них елементи тонкого і м'якого регулювання; найбільш важливим елементом такого регулювання ми розглядаємо ціннісний потенціал педагогічної освіти;
- регулювання (управління) процесом становлення суб'єктності повинно бути спрямоване насамперед на "запуск" механізмів самоорганізації, потенційно закладених в особистісній системі індивіда;

– регулювання має враховувати "делікатність" механізму самоорганізації: управляючі дії повинні відповідати його людяною, тобто гуманної сутності, в іншому випадку вони зруйнують самоорганізацію.

З іншого боку, позначені методологічні орієнтири аксіології, що дозволяють розглянути професійне педагогічна освіта як реальну можливість становлення суб'єктності студентів, як створення умов самоорганізації майбутньої професійної діяльності (вивчення типових стимулів і бар'єрів у становленні суб'єктності студентів): сходження до особистісних і професійних цінностей; пошук варіантів суб'єктної реалізації цілей та цінностей; мотивація досягнень; культура власної діяльності студента.

Аналіз проблеми становлення суб'єктності майбутнього педагога передбачає обґрунтування концептуальних положень дослідження і розробку конкретних педагогічних технологій, здатних вирішити це завдання в практичній площині. Звернення до синергетичної концепції становлення суб'єктності, запропонованої Т.А. Ольховим, дозволило представити систему принципів педагогічного регулювання досліджуваного феномену [8].

Принцип аксіологічності. Освіта є основним каналом прилучення майбутнього фахівця до цінностей культури, освіти та професії. Аксіологізація освіти, відповідно до теорії А.В. Кірьякова, визначає склад та ієрархію цінностей, які не тільки додають спрямованість майбутньої професійної діяльності студента, але визначає його взаємодію зі світом і з людьми. Завдяки своїй ціннісно орієнтує функції освітній процес виводить студентів у сферу світоглядного осмислення соціальної та освітньої реальності. Від того, наскільки розвинений аксіологічний потенціал особистості майбутнього педагога, значною мірою залежать його професійне життя і якість його професійної діяльності. Суб'єктність трактується нами як структура аксіологічного порядку, ціннісні орієнтації – базовий компонент її становлення.

Принцип відкритості. Даний принцип є вихідним і при аналізі освітньої системи "педагогічний університет" як простору становлення

суб'єктності майбутніх педагогів. Відкритість освітньої системи передбачає, що за вихідний початок береться не система як ціле в її статичному стані, а людина з її неповторністю розвитку. Відкрита освіта – нова якість освіти, для якого характерні наступні ціннісні та технологічні домінанти:

- орієнтація на життя у відкритому та мінливому світі;
- діалог і толерантність як цінності демократичної свідомості;
- освіта як засіб особистісної самореалізації та досягнення соціального успіху;
- ціннісна рівність різних джерел освіти (шанобливе ставлення до особистого досвіду студента як джерела освіти);
- цінність для становлення людини емоційно забарвлених подій в освітньому процесі;
- освіта як засіб створення і освіта за рахунок творчої (діяльної) активності;
- цінність спільної діяльності та спілкування;
- гарантія педагогічної допомоги і підтримки студента в проблемних ситуаціях.

Реалізація принципу відкритості на рівні кожного студента передбачає необхідність оволодіння ним культурою вибору та організацією їм різних освітніх пропозицій в його власну освітню програму. При цьому власна освітня програма студента має аксіологічний характер, тому що відбиває параметри змін, задані їм самим.

Принцип діалогічності. Діалогічність припускає побудову суб'єкт-суб'єктних відносин на різних рівнях взаємодії в процесі освітньої діяльності. Тільки діалог створює оптимальний психологічний режим для повноцінних і відкритих взаємин між людьми, з його допомогою запускаються самі глибинні механізми становлення суб'єктності, які забезпечують можливість позитивного особистісного розвитку студента, розкріпачення його творчих можливостей.

Принцип корпоративності. Корпоративність в нашому дослідженні перш за все пов'язана з взаємним і спільним розвитком, що виникають в процесі спільної життєдіяльності студентів: заняттях в аудиторіях, роботі на педагогічній практиці, дружні відносини та ін. Корпоративне мислення, так само як і корпоративна культура, народжується, коли люди разом розвиваються, збагачують один одного новими ідеями, не тільки в професійному сенсі, але й особистісному. Важливим елементом корпоративності є вибір певних позицій, в центрі яких система цінностей і норм, колективна всіма або більшістю студентів. Даний принцип розкривається в нашому дослідженні через поняття "колективний суб'єкт" (К.М. Гайдар, А.І. Донцов, О.Л. Журавльов).

Принцип взаємодії самоорганізації та організації. Відповідно до цього принципу необхідно враховувати механізми взаємозв'язку і взаємодії самоорганізації та організації у становленні суб'єктності майбутнього педагога. Якщо самоорганізація виступає об'єктивною підставою для активізації діяльності студента, то організація є способом упорядкування зазначеної ініціативи в тому чи іншому вигляді. Це означає, що активізація "переводиться" на новий рівень можливого аналізу. Спонтанність у становленні суб'єктності може призвести й до негативних наслідків, тому вона потребує корегування і підтримки з боку викладача, організуюча роль якого повинна бути спрямована на ініціювання та підтримку процесів розвитку, гнучке упорядкування зовнішніх факторів.

Названі вище принципи склали концептуальну основу проектування і реалізації суб'єктно орієнтованих освітніх ситуацій. Суб'єктно орієнтовані ситуації – це спеціально конструюються педагогічні ситуації (фрагменти освітнього процесу), актуалізують прояв суб'єктних якостей, затребуються суб'єктний досвід, що містять високий потенціал розвитку суб'єктності студентів.

Таким чином, проведене теоретичне дослідження дозволяє визначити суб'єктність майбутнього педагога як цілісну аксіологічних характеристику

особистості, розкриваються в сукупності діяльностей та їх продуктивності, в самоорганізації своєї поведінки, у здатності погоджувати задум і реалізацію, у здатності перетворювати себе і навколишню дійсність, у відповідальному ставленні до себе, власної освітньої та майбутньої професійної діяльності. Становлення суб'єктності майбутнього вчителя як динамічний процес, що розгортається в часі і просторі педагогічної освіти, характеризується культивуванням унікального досвіду студента і придбанням нових аксіологічних характеристик особистості майбутнього педагога.

Література:

1. Абдалина Л., Бережная И. Профессионализм педагога: компоненты, критерии оценки // Высшее образование в России. 2008. – №10. – С. 23–28.
2. Азарко Н.Н. Развитие субъектности и субъективности будущего учителя начальной школы в системе профессионального образования // Среднее профессиональное образование. – 2007. – №5. – С. 62-63.
3. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания / Под ред. А.А. Бодалева. – М., 1996.- С. 247.
4. Волкова Е.Н. Субъектность педагога: теория и практика: Автореф. дисс. ... док. психол. наук. – М., 1998. – 38 с.
5. Кирьякова А.В. Теория ориентации личности в мире ценностей: Монография. – Оренбург, 1996. – 189 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М., 1975. – С. 180-181.
7. Махрачева Т.А. Теоретическая модель управления развитием субъектности учителя в условиях повышения квалификации // Вестник ТГУ. – 2009. – №6 (74). – С. 192-195.
8. Ольховая Т.А. Становление субъектности студента университета: Монография (научный руководитель А.В. Кирьякова). – Оренбург: ИПК ГОУ ОГУ, 2006. – 186 с.

9. Петровский В.А. Личность в психологии: парадигма субъектности. – Ростов-на-Дону, 1996. – С. 8-11.
10. Петровский В.А. Личность: феномен субъектности. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГПУ, 1993. – 66 с.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб., 2002. – 683 с.
12. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.
13. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология развития человека. – М., 2000. – 150 с.
14. Смолева Т.О. Субъектная позиция педагогов в период их профессионального становления // Среднее профессиональное образование. – 2010. – №2. – С. 44–48.
15. Татенко В.А. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы // Психол. журн. – 1995. – №3. – С. 18–21.

S. Gorchinsky

CONCEPTUAL BASES OF THE PROBLEM RESEARCH OF SUBJECTIVITY FORMATION OF FUTURE TEACHERS

Genesis of subjectivity problems at psychological-pedagogical researches is presented in this article. The author proves the choice of value-synergetic approach as a methodological base of research of subjectivity formation problem. Also the author discusses general points of view on the structure of a teacher's subjectivity, indicates values, appropriation of which determines the variants of subjectivity formation of future teachers.

Key words: *subject, subjectivity, value-synergetic conception, subjective-oriented educational situations.*